

از انتشارات مجله یغما

زبان فارسی علمی
ساخته ابوریحان بیرونی

از
دکتر سید ضیاء الدین سجادی
اسناد دانشگاه تهران

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
شهریور ۱۳۵۲
پرتال جامع علوم انسانی

بمناسبت هزارمین سال ولادت
ابوریحان بیرونی عالم بزرگ ایرانی

مآخذ

- ۱ - التفهيم لاوائل صناعة التنجيم
 - ۲ - برگزیده نثر فارسی
 - ۳ - تاريخ ادبيات در ايران ج ۱
 - ۴ - ترجمه مقدمه زاخاو بر آثار الباقیه
 - ۵ - چهار مقاله نظامی عروضی
 - ۶ - رگ شناسی
 - ۷ - زبان تازی در میان ایرانیان
 - ۸ - سبک شناسی ج ۲
 - ۹ - گنجینه سخن ج ۱
 - ۱۰ - مفاتیح العلوم خوارزمی
 - ۱۱ - مقدمه لغت نامه دهخدا
 - ۱۲ - نمونه سخن فارسی
- ابوریحان بیرونی تصحیح استاد همایی
دکتر محمد معین
دکتر صفا
محسن منوچهر دانایی در نشریه دانشکده
الهیات مشهد شماره های ۴ و ۵
با حواشی محمد قزوینی و دکتر معین
ابوعلی سینا تصحیح سید محمد مشکوه
قاسم توپسرکانی
ملك الشعراء بهار
دکتر صفا
ترجمه حسین خدیو جم
دکتر مهدی بیانی

دکتر ضیاء الدین سجادی

استاد دانشگاه

زبان فارسی علمی

ساخته ابوریحان بیرونی

ابوریحان محمد بن احمد بیرونی دانشمند ایرانی در مقدمه کتاب الصیدنه که به عربی نگاشته است زبان فارسی را برای داستانهای خسروان و افسانه سرایی مناسب می‌داند و برای بیان مطالب علمی زبان تازی را برتر می‌شمرد، و این اندیشه‌ای است که ایرانیان دانشمند در آن روزگار داشتند و کم و بیش به علت توجه و علاقه به حفظ زبان فارسی، در صدد برآمده بودند که کتب علمی را به فارسی بنویسند و رفته رفته برای اصطلاحات علمی معادل‌های فارسی پیدا کنند.

اگرچه ترکیبات و واژه‌های فارسی در کتب علمی بکار می‌رفت، حتی در میان عبارات تازی نیز می‌آمد چنانکه در نخستین دائرة المعارف آن زمان یعنی قرن چهارم هجری که مفاتیح العلوم خوارزمی است، کلمات فارسی یا معرب آمده مانند: «اوارج، معرب اواره، دفتر حساب» و «رزنه‌ج، معرب روزنامه یعنی یادداشت روزانه» و «جان بختان به معنی قاسم الروح» و «نیمبری = نیمه شدن ماه» و «زنجار = زنگار» و غیر آن، اما دانشمندان ایرانی می‌کوشیدند که زبان فارسی را برای بیان مطالب علمی آماده سازند و نقصی را که به نظر می‌آمد در این زبان با فرهنگ و تمدن بسیار کهن است، رفع کنند.

از اواسط قرن چهارم هجری قمری نخستین اقدام در راه آماده سازی زبان فارسی به منظور بیان موضوعات علمی از طریق ترجمه کتب عربی، به عمل آمد و تاریخ طبری و تفسیر طبری به فارسی ترجمه شد. در این جا از تفسیر دیگری نیز بنام تفسیر کمبریج که تألیف آن از حدود نیمه قرن پنجم نمی‌گذرد باید نام برد.

اگر رساله ابوالقاسم سمرقندی را در فقه حنفی، پیش از شاهنامه ابومنصوری بدانیم باید آغاز توجه دانشمندان ایرانی را به فارسی نویسی در کتب فقه و تفسیر و

طب و نجوم و ریاضیات و جغرافی ، نیمه اول قرن چهارم هجری به شمار آوریم که بنا بر قولی سال ۳۱۵ هـ - ق می شود و آغاز رساله فقه حنفی اینطور است : « علامت دوستی خداوند عزّ و جلّ و دلیل صدق آن در فرمانها خدای عزّ و جلّ تقصیر ناکردن است و سنت رسول او را صلی اله علیه و سلم متابع بودن است . . . » و اکنون بحث بیشتر درباره کتب علمی نیمه دوم قرن چهارم و نیمه اول قرن پنجم هجری قمری است . در سال ۳۷۲ هـ . ق نخستین کتاب جغرافی به زبان فارسی نوشته شده که « حدود العالم من المشرق الی المغرب » نام دارد و نام نویسنده آن معلوم نیست ، اما معلوم است که کتاب برای امیر ابوالحارث محمد بن احمد از فریغونیان نوشته شده و در آغاز پس از نام این امیر و سال تألیف نوشته است : « . . . و پیدا کردیم اندر وی صفت زمین و نهاد وی و مقدار آبادانی و ویرانی وی » و درباره ناحیت ها می نویسند : « ناحیتی از ناحیتی به چهار روی جدا گردد : یکی به اختلاف آب و هوا و زمین و گرما و سرما ، و دوم به اختلاف دینها و شریعت ها و کیش ها و سیم به اختلاف لغات و زبانها مختلف و چهارم به اختلاف پادشائیا » .

از محمد بن ایوب طبری ریاضی دان و منجم معروف قرن چهارم دو رساله به پارسی در دست است یکی رساله شش فصل است در اسطرلاب که در حدود سال ۳۵۴ هـ . ق تألیف شده و نخستین رساله فارسی در این موضوع است و آنرا به صورت سؤال و جواب نوشته و آغاز فصل نخستین اینطور است :

« در معرفت چه چیزی و چگونه اصطرلابها و عدد اعضا و القاب وی و این فصل اندرین معنی شست سؤال است . اصطرلاب چیست : صورتی است ساخته بر مثال نهاد فلک بجملگی از بهر قیاسات حرکات افلاک . معنی نام اصطرلاب چیست ، اسمی به زبان یونانی برو نهاده و معنیش ترازوء آفتاب است . . . »

رساله دیگر طبری به نام استخراج است که در شناختن عمر و بقاء آن است و در حدود سال ۳۷۲ هـ . ق تألیف شده و سی باب دارد ، و در آغاز می نویسد : « چنین گوید خواجه حکیم محمد بن ایوب الحاسب الطبری که از دشواری شناختن حالها

مردم و بقاء وی اندر جهان و بر آن حکم کردن تا بدان حد شده است که کسی را ظن و وهمی دیگر است بر درستی و نادرستی قاعده و اصل این علم ... پس ما خواستیم که از بهر ایشان رسالتی سازیم مفرد ...». نخستین کتاب فارسی در پزشکی، هدایه - المتعلمین ابوبکر اخوینی است که در نیمه دوم قرن چهارم هجری قمری تألیف شده و پس از آن الابنیه عن حقایق الادویه موفق الدین ابومنصور هروی در داروشناسی و دیگر رگ شناسی ابوعلی سیناست که این دانشمند در این کتاب و در دانشنامه قراضه طبیعیات بسیاری از واژه‌ها و ترکیبات برای مفاهیم علمی ساخته و بکار برده است و خدمت او در این راه بر کسی پوشیده نیست و او همه وقت می‌نویسد که از پارسی نوشتن کتب علمی نظرش این بوده که نفع آن عام باشد و همگان را سودمند افتد. چنانکه در آغاز قراضه طبیعیات می‌نویسد: «و چون اندر مجلس شریف ادام‌الله مشرفه حدیث طبیعیات و کتب ارسطاطالیس اندرین باب همی رفت بفرمود این خادم را تا کتابی کند اندر مسائل طبیعی بر طریق سؤال و جواب به پارسی تا فایده آن عام باشد ...»

این مطالب مقدمه است برای آنکه بدانیم ابوریحان بیرونی چه خدمت بزرگ و گرانبهایی به زبان علمی فارسی کرده و عظمت کار آن مرد بی‌نظیر در جهان علم و رواج آن اثر در میان فارسی زبانان تا چه حد بوده است و اوست که با نگارش کتاب التفهیم لاوائل صناعة التنجیم باب این دانش را بروی هم میهنان خود گشوده و با ساختن چند صد واژه و ترکیب فارسی راهها را برای بیان مقاصد علمی در هندسه و حساب و جبر و مقابله و هیئت و جغرافیا و اسطرلاب و احکام نجوم هموار ساخته است. استاد همایی در مقدمه کتاب التفهیم می‌نویسد: استاد ابوریحان در نوشتن این کتاب کوششی بسزا داشته که تا می‌تواند بجای لغت‌ها و اصطلاحهای علمی که در آن زمان به عربی متداول بوده است کلمات فارسی اصیل بگذارد، بطوری که هم عبارات مفهوم باشد و هم اسلوب کتاب از شیوایی و بلاغت ادبی نیفتد، و برآستی خوب از عهده برآمده و کاری شگرف انجام داده است. از این جهت کتاب تفهیم با قطع نظر از خصوصیات و مزایای دیگر مخزن پرمایه‌ای است از لغات و اصطلاحات و ترکیبات

قدیم فارسی . وگویی هدف مقصود ابوریحان در نوشتن این کتاب دو غرض عالی بوده است : یکی بیان مطالب چند رشته از فنون ریاضی و هیت و نجوم ، و دیگر احیاء زبان فارسی و سرمشق دادن و راه بازکردن برای نوشتن کتاب علمی به فارسی برخلاف معمول علمای آن زمان که کتب علمی را به زبان عربی می نوشتند .

ابوریحان کتاب بی نظیر التفهیم را در سال ۴۲۰ ه . ق بنام ریحانه دختر حسین یا حسن خوارزمی تألیف کرده و آنرا ابتدا به فارسی و بعد به عربی نوشته یا به عکس عمل کرده است یعنی ابتدا به عربی و بعد به فارسی در آورده است ، زیرا در این باره حکم قطعی نمی توان کرد ، و نوشتن کتاب به دو زبان فارسی و عربی بوسیله خود مصنف یا مؤلف کتاب در آن روزگار بسیار معمول بوده ، چنانکه در باره ابوالحسن احمد بن محمد طبری پزشک رکن الدوله دیلمی نوشته اند که کتاب « المعالجة البقراطیه » را نخست به فارسی نوشته و بعد آنرا به عربی برگردانیده است .

در هر حال ابوریحان در کتاب التفهیم برای مفاهیم علمی واژه و ترکیب بسیار ساخته و بکار برده است و فهرست این لغات و اصطلاحات در مقدمه آن کتاب به تصحیح استاد همایی آمده است ، پاره ای از آنها یک واژه بسیط است مانند : « استوار » به معنی « اعتماد و معتمد » و « اوام » یعنی « قرض و دین » و « پسین » یعنی « آخرین » و « بره » بجای « حمل » و « گاو » به جای « نور » ، و پاره ای ترکیبات است مانند : « بشمار کرده » یعنی « محسوب » و « گران رو » یعنی « بطی السیر » و « مانندگی » « شباهت و تقلید » .

هم چنین ترکیبات فارسی و عربی آورده مانند : « متاث راست پای » یعنی « مثلث متساوی الساقین » و نیز مصادر مرکب فارسی مانند : « نابدید شدن » یعنی « غیبت و سقوط و غروب » و « نهال نشانندن » یعنی « غرس و کاشتن اشجار » و اصطلاحات خاص علم نجوم و ریاضی مخصوصاً آنچه به فارسی آمده بسیار با ارزش است و فرهنگ علمی زبان فارسی را غنی ساخته و پایه ای برای اینکار یعنی تدوین فرهنگ دانش شده است ، از این قبیل واژه های التفهیم : نیم روزان = نصف النهار ، و نیم بهر = یکی از قسمت های

بروج، میانگاه = وسط، «میانگاه طول = قبة الارض»، پرماهی = حالت امتلاء نور قمر و استقبال و مقابله و «جان بختار و جان بختان و جان بخشار» به معنی «قاسم و قاسم الحیة» و از این‌ها گذشته پاره‌ای از اصطلاحات خوارزمیان نیز آورده مانند: «نیمخت» از ایام معروف مغان خوارزم که روز شانزدهم از ماه دهم آنان بوده است، و اصطلاحات پارسیان و هندوان و اقوام دیگر نیز دارد.

اما از موضوع ساختن و یافتن واژه‌ها و ترکیبات فارسی گذشته، به هم پیوستن و جمله سازی و بیان موضوع و مطلب علمی و تعریفات کتاب التفهیم خود شاهکار دیگر و خصوصیت بارز دیگری است که از هر جهت قابل بحث و مطالعه است، و این کاری که ابوریحان در کتاب خود پیش گرفته و دنبال کرده است با دقت و ممارست و مهارت تمام به انجام رسیده است و باید کتاب را مطالعه کرد تا به اهمیت این فارسی نویسی علمی پی برد. و در اینجا به عنوان نمونه باید به بعضی از جمله‌ها اشاره کنیم:

در آغاز می نویسد:

«هندسه چیست، دانستن اندازه‌ها و چندی يك از دیگر و خاصیت صورتها و شکل‌ها که اندر جسم موجود است...» «جسم چه چیز است، آن چیز است که یافته شود به بسودن و قائم بودن به تن خویش و جایگاه خویش پر کرده دارد و چیزی دیگر از آنك مانند او بود با وی اندر جایگاه او بتواند بودن». در يك جا می نویسد: «از رسمهای پارسیان نوروز چیست، نخستین روز است از فروردین ماه، وزین جهت روز نو نام کردند، زیرا که پیشانی سال نو است و آنچ از پس اوست ازین پنج روز همه جشنهاست.»

جملات کتاب کوتاه و مستقیم است یعنی ارکان جمله در جای خود قرار دارد و کلمات زائد ندارد، چنانکه مثلاً می نویسد: «نخستین روز از شوال عید روزه گشادن است، و روزه داشتن بد و حرام است». و نیز: «شب پانزدهم از ماه شعبان بزرگوار است، و او را شب برات خوانند، و همی پندارم که این از قبل آنست که هر که باندرو عبادت کند و نیکی بجای آرد، بیزاری یابد از دوزخ». و نوشتن جملات کوتاه

و نافع را زاخاو در مقدمه آثار الباقیه سبک شخصی بیرونی در عربی زینتی نیز دانسته است .

باری، در شناختن تقویم و دفتر سال نوشته است: « این دفتر سال بر ماه و سال پارسی کرده همی آید از بهر آسانی و خوبی تقدیر ، و او را نیز تقویم خوانند .
 و در همین فصل در مورد تطبیق تاریخ و تقویم ، تاریخ و روز تألیف کتاب خود را این طور نوشته است :

« پس این روز سه شنبه که بیست و پنجم ماه رمضان است ، اندر سال چهارصد و بیستم است از هجرت ، وهم هفتم است از تشرین الاول اندر سال هزار و سیصد و چهل و یکم از اسکندر و روز اردی بهشت است سوم آبان ماه اندر سال سیصد و نود و هشتم از یزدگرد . »

خلاصه آنکه کتاب التفهیم ابوریحان، به علت دقت و صحت بیان به شیوای که به گفته خودش مبتدیان را به کار آید ، از زمانیکه نوشته شده مورد تقلید و تتبع قرار گرفته و بعد از او چندین کتاب به آن شیوه نگارش یافته است که روضة المنجمین شهرمان بن ابی الخیر و گیهان شناخت حسن قطان مروزی و کفایة التعلیم فی صناعه التنجیم تألیف محمد بن مسعود بن محمد بن الزکی غزنوی و کتاب التفهیم فی معرفة استخراج التقویم تألیف مظهر الدین محمد لاری ، از آن جمله است و در اکثر این کتب تقلید و استفاده از کتاب التفهیم ابوریحان واضح و روشن است . خصوصیات ادبی و شیوه نگارش کتاب التفهیم به تفصیل در مقدمه استاد همایی بر آن کتاب آمده است و باید به آنجا مراجعه کرد که با توجه به همین خصوصیات نوشته اند : سر تا پای این کتاب انباشته از لغت ها و اصطلاحها و پیوندها و جمله بندی های قدیم فارسی است که باید آنرا سرمایه و مأخذ عمده برای نوشتن فرهنگ و دستور و ساختن لغات فارسی قرار داد . »

مقالات تقی زاده

زیر نظر: ایرج افشار

نوشته‌هایی از تقی زاده در زمینه تحقیقات تاریخی و سیاسی و مسائل اجتماعی و تربیتی ایران و شرح افکار و عقاید شخصی وی در ۳ جلد زرکوب همراه با عکسهای تاریخی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

صفحه ۱۰۲۳

رتال جامع علوم انسانی

قیمت: ۹۴۰۰ ریال

شرکت سهامی کتابهای جیبی

تهران - خیابان شاهرضا

زندگی من

با پنج داستان

از

آنتوان چخوف

ترجمه : جهانگیر افکاری

چاپ : چهارم

۴۲۹ صفحه ، بها : با جلد زرکوب قطع رقی ۱۴۰ ریال

به قطع جیبی ۴۵ ریال

شرکت سهامی کتابهای جیبی

تهران - خیابان شاهرضا

سپید دندان

نوشته : جك لندن

چاپ : هشتم

داستان این گرگ زاده بیابانهای شمال را هر کس می خواند
تا حد يك قهرمان به او علاقه پیدا می کند .

۲۷۰ صفحه ، بها : با جلد زرکوب ۱۶۰ ریال

شرکت سهامی کتابهای جیبی

تهران - خیابان شاهرضا

از سری انتشارات ادبی

شرکت سهامی کتابهای جیبی

از صبا تا نیما	نوشته	یحیی آراین پور	بها : زرکوب/شمیز : ریال ۴۸۰/۷۰۰
بهار و ادب فارسی	باہتمام	محمد گلبن	بها : ۷۵۰ ریال
سفرنامه ناصر خسرو	بکوشش	نادر وزین پور	، ، ۱۴۰ ریال
سیاست نامه	،	جعفر شعار	، ، ۳۰۰ ریال
شاهنامه	ترجمه	ژول مول	، ، ۳۰۰
هزار سال نثر پارسی	گردآورنده	کریم کشاورز	، ، ۱۵۰
تاریخ بیهقی	بکوشش	محمد دبیرسیاقی	، ، ۱۴۰
گزیده اشعار خاقانی	،	ضیاء الدین سجادی	، ، زرکوب، شمیز : ریال ۲۴۰ ، ۳۲۰
پیشاهنگان ادب فارسی	،	محمد دبیرسیاقی	، ، زرکوب، شمیز : ریال ۱۷۰ ، ۲۲۰
از کوچه رندان	نوشته	عبدالحسین زرین کوب	بها : ۱۸۰ ریال

شرکت سهامی کتابهای جیبی

تهران - خیابان شاهرضا

REYTOX

دیزیتولس

صد دروازه

مختصری از تاریخ و جغرافیای ارمغان

تألیف

علی صفراکشا و زرد ارمغانی

پرتال جامع علوم انسانی